

УДК 94 [(470+571)+(475)] : 37 (1-35) “1800/1850”

**ФОРМУВАННЯ НАВЧАЛЬНИХ ОКРУГІВ У
МЕЖАХ РОЗБУДОВИ ЦЕНТРАЛІЗОВАНОЇ МОДЕЛІ
КЕРІВНИЦТВА РОЗВИТКОМ ОСВІТИ В РОСІЙСЬКІЙ
ІМПЕРІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.**

У статті на основі опублікованих джерел та архівних матеріалів розкрито процес становлення централізованої моделі керівництва розвитком освіти, важливою складовою частиною якої стали навчальні округи, що створювалися в регіонах Російської імперії у першій половині XIX ст. під керівництвом попечителів. Системний метод, комплексний аналіз свідчень історичних джерел дозволяє дослідити етапи формування нової системи, специфіку утворення й особливості розвитку окремих навчальних округів, зміни в адміністративно-територіальному розподілі, трансформацію функцій і напрямків діяльності їх попечителів.

Ключові слова: навчальний округ, попечитель, початкові училища, гімназії, університети, система.

Зміна освітньої парадигми на тлі історії є важливим і значущим явищем, дослідження якого в історичному контексті завжди залишається актуальним. Одна з таких суттєвих змін відбулася в Російській імперії у першій половині XIX ст., коли почалося створення централізованого управління розвитком освіти на місцях, що було реалізовано за допомогою формування навчальних округів, підпорядкованих Міністерству народної освіти. Якщо розвиток окремих навчальних округів тою чи іншою мірою ставав предметом дослідження, то цілісна картина розвитку нової моделі керівництва освітою ще не знайшла свого висвітлення у роботах істориків.

Метою статті є реконструкція процесу становлення й аналіз особливостей розвитку навчальних округів як значущої складової нової моделі керівництва системою освіти Російської імперії першої половини XIX ст., виявлення трансформації функцій і головних напрямків діяльності їх попечителів.

Прийшовши до влади в березні 1801 р., Олександр I у початковий період правління взявся за підготовку низки реформ, найбільш результативними з яких були реформи адміністративного управління та освіти. Питання про шляхи розвитку освіти обговорювались у Негласному комітеті, що об'єднував молодих друзів імператора (В. Кочубей, М. Новосильцев, П. Строганов, А. Чарторийський). За твердженням дослідника історії Міністерства народної освіти С. В. Рождественського, з особливою гостротою це питання було поставлено перед реформаторами у грудні 1801 р., коли Олександр запропонував комітету розглянути лист, отриманий від його колишнього вихователя, швейцарського просвітителя і державного діяча Ф. Лагарпа [14, с. 11]. У листі, зокрема, висувалася ідея створення централізованого органу управління освітою в країні, що знайшло підтримку в колі молодих друзів. У руслі адміністративної реформи 8 вересня 1802 р. був виданий маніфест про заснування міністерств, на підставі якого створювалось і Міністерство народної освіти. Йому підпорядковувалось Головне училищне правління з усіма його складовими – Академія наук, університети й училища. Першим міністром освіти став виходець з козацької старшини П. В. Завадовський. Заступаючи

на посаду, він ініціював серед науковців обговорення питання про назрілі в освітній сфері новації.

23 січня 1803 р. були введені «Попередні правила народної освіти», що на цьому етапі стали державною освітньою доктриною. Наступного дня, 24 січня 1803 р., вийшли два важливих укази. Одним з них була оформлена чотириохланкова система освіти: парафіяльні училища – повітові училища – гімназії – університети, що дозволило розгорнути в країні формування масиву державних вищих, середніх і початкових навчальних закладів. Їхня структура управління була запозичена з досвіду польської Едукаційної комісії та плану французького просвітителя Н. Кондорсе, які уряд пристосував до російських умов. На чолі системи була поставлена університетська корпорація. Безпосереднє керівництво гімназіями здійснювали директори, які контролювали також діяльність повітових училищ у губерніях. Штатні доглядачі здійснювали нагляд за діяльністю парафіяльних училищ. Пізніше, 5 листопада 1804 р., вийшов «Статут університетів і гімназій», де було остаточно визначено структуру системи освіти. В процесі освітньої реформи 1803-1804 рр. була розроблена збалансована система управління за схемою: університетська корпорація – директор гімназії – доглядач повітового училища – начальник парафіяльного училища. Позитивною рисою освітньої реформи початку XIX ст. стало створення педагогічних кар'єрних сходів за схемою: учитель парафіяльного училища – вчитель повітового училища – вчитель гімназії – ад'юнкт університету. Перехід вчителів з однієї сходинки на іншу був доволі поширеним явищем. Правда, як правило, кар'єра більшості вчителів обмежувалася одним або двома такими переходами.

Згідно з другим указом від 24 січня 1803 р. «Про заснування навчальних округів з призначенням для кожного окремих губерній» вся територія імперії була поділена за кількістю університетів на 6 адміністративних одиниць, які стали іменуватися Московським, Віленським, Дерптським, Санкт-Петербурзьким, Казанським і Харківським навчальними округами. На них покладалося завдання реалізації освітньої реформи. Кожен навчальний округ очолював попечитель. Проте функції попечителів з

управління гімназіями й училищами в документах 1803 р. були зафіксовані розпливчасто. Одне з положень документа вимагало від попечителя відповідати за «благоустрій усіх ввірених йому навчальних закладів» [2]. У той же час при університетах створювались училищні комітети, які, по суті, керували навчальними закладами округу, в силу чого права попечителя у цій сфері аж до середини 30-х рр. XIX ст. були обмеженими. Попечителі не мали розпорядчої влади і, спостерігаючи за виконанням наказів міністра, лише передавали йому звіти керівництва університету та училищного комітету, до яких докладали свої зауваження і доповнення. Однак і тоді багато що залежало від ініціативи попечителів: керівництво університетів надавало перевагу зосередженню на внутрішніх проблемах щойно заснованих вищих навчальних закладів, а контроль за діяльністю гімназій і училищ сприймало як другорядне завдання.

На початку 30-х рр. XIX ст. університети вже мали свою матеріальну базу, хоча кількість студентів в них була ще невеликою. Згідно з даними Департаменту народної освіти, у 1832 р. в Московському університеті навчалися 719 студентів, Дерптському – 585, Харківському – 369, Петербурзькому – 219, Казанському – 181, Головному педагогічному університеті – 80. Набули розповсюдження училища всіх рівнів, яких на той час в імперії налічувалось 1364, в них навчалися 69128 учнів [5, арк. 462].

25 червня 1835 р. було затверджено нове положення про навчальні округи, в якому повноваження попечителів були істотно розширені. З підпорядкування університетів вилучалися середні навчальні заклади, управління ними цілком зосередилось у руках попечителів. Тоді ж було запроваджено посаду помічника попечителя й інспектора казенних училищ округу. Попечителям дано право підбирати кандидатів на посаду директорів гімназій і затверджувати претендентів на посаду інспектора і вчителів. Згідно з Положенням 1835 р., в навчальних округах створювалася попечительська рада (помічник попечителя, ректор університету, інспектор державних училищ, директори гімназій) – колегіальний орган, який вирішував навчально-методичні питання та адміністративні справи в окрузі [6, арк. 2-3].

На початку XIX ст. найбільш підготовленою до перетворень виявилася наукова громадськість заснованого ще у 1755 р. Московського університету, що став, як і новостворені університети, центральним навчальним закладом округу. Але навіть тут поширення мережі гімназій і училищ проходило нерівномірно. Московський навчальний округ включав територію Володимирської, Вологодської, Калузької, Костромської, Московської, Смоленської, Рязанської, Тверської, Тульської та Ярославської губерній. Першим його попечителем був М. Н. Муравйов (1803-1807). Він сприяв формуванню корпусу вітчизняної професури, став ініціатором заснування у 1804 р. Товариства історії і старожитностей при університеті. Якщо в кожній губернії Московського округу гімназії з'явилися досить рано, то чисельність повітових і парафіяльних училищ протягом усієї першої третини XIX ст. була недостатньою. Над вирішенням цієї проблеми працював наступний попечитель – син останнього гетьмана України О. К. Розумовський (1807-1810) та його послідовники. З ініціативи поета П. І. Голенищева-Кутузова (1810-1816), племінника видатного російського полководця, була створена кафедра слов'янських мов у Московському університеті. Позитивно оцінювали історик М. М. Карамзін і поет П. А. В'яземський «батьківське керівництво» округом учасника Бородинської битви А. П. Оболенського (1817-1825). Менш успішною сучасники вважали діяльність на цій посаді військового історика О. О. Писарева (1825-1830), прозваного за любов до армійської дисципліни «мундирним попечителем». У центрі уваги попечителів завжди знаходився кадровий склад Московського університету. За часів керівництва округом С. Г. Голіцина (1830-1834) в університеті працювали 5 заслужених професорів, 20 – ординарних, 4 – екстраординарних, 13 ад'юнктів, 6 лекторів [5, арк. 150]. Його наступник С. Г. Строганов (1835-1847) у 1840 р. мав сміливість виступити проти рішення уряду про обмеження доступу в університети представників нижчих станів, з повагою ставився до ліберальної професури Московського університету, за що К. С. Аксаков, С. М. Соловйов і О. І. Герцен називали період його керівництва округом «золотим віком» в історії університету.

До Санкт-Петербурзького навчального округу входили Петербурзька, Архангельська, Вологодська (з 1824 р.), Новгородська (до 1824 і з 1826 рр.), Псковська, Олонецька губернії. Склад округу неодноразово змінювався. Так, у 1824-1826 рр. до нього входили Калузька і Смоленська губернії; у 1824-1829 р. – Вітебська і Могильовська губернії. Першим попечителем округу був призначений М. М. Новосильцев (1803-1810), член Негласного комітету. Потім керівниками Петербурзького навчального округу були С. Уваров (1810-1821), Д. Руніч (1821-1826), К. Бороздин (1826-1833), О. Дондуков-Корсаков (1833-1842), Г. Волконський (1842-1845), М. Мусін-Пушкін (1845-1856). Спочатку на території округу не було університету. Це пояснювалося наявністю у столиці кількох вищих навчальних закладів і матеріальною скрутою у зв'язку із заснуванням університетів у регіонах. За часів попечительства С. С. Уварова було підготовлено проект перетворення Головного педагогічного інституту на університет, який в 1819 р. був остаточно реалізований. Незабаром після заснування університету почалися ускладнення, пов'язані з розподілом влади між університетом і попечителем. Вони особливо загострились у період керівництва округом Д. П. Руніча, який вважав, що відкриття університету внесло дезорганізацію в освітню систему. Позиція попечителя призвела до того, що власний статут Петербурзького університету у той час не був розроблений, і в ньому використовувався статут Московського університету. Наступники Д. Руніча головним чином зосереджували увагу на розвитку середньої і початкової освіти в окрузі. За років попечительства К. Бородин в Петербурзькому окрузі діяли 7 гімназій, 47 середніх училищ, 73 парафіяльних і волосних, 81 приватний пансіон, де навчалися більше 400 учнів [5, арк. 39].

Значні особливості мав Віленський навчальний округ, до складу якого входили 8 губерній: Віленська, Вітебська, Волинська, Гродненська, Мінська, Могильовська, Подільська і Київська (остання в 1818 р. відійшла до Харківського навчального округу). У 1807 р. до нього увійшли навчальні заклади приєднаної до Росії Білостокської області. Проіснував округ до 1832 р.; потім в 1850 р. був знову відновлений. Головним навчальним закла-

дом округу був Віленський університет, заснований у 1803 р. на базі Головної Віленської школи. Структура університету і діяльність училищ округу регламентувалася спеціальним уставом від 18 травня 1803 р. [3].

До заснування навчального округу освіта на цій території концентрувалася в училищах, якими керувало католицьке й уніатське духовенство. Існували також школи Едукаційної комісії, які створювалися в Речі Посполитій, починаючи з 1773 р., а після остаточного розподілу Польщі вони були передані під нагляд священиків, але залишилися світськими навчальними закладами. В них на 1803 р. навчалися 5820 осіб. У народних училищах, що відкрилися на підставі наказу 1786 р. у землях Східної Білорусі, навчалася на початку століття лише 767 учнів [10, арк. 3]. У перше двадцятиріччя існування округу його попечителем був польський князь А. Чарторийський (1803-1823), ще один з молодих друзів імператора Олександра І. Система освіти Віленського навчального округу під керівництвом А. Чарторийського була спрямована на підтримку у молодого покоління польської національно-культурної ідентичності. У цей період розвивалася польська національна освіта, підтримувалося вивчення польської мови та викладання нею. В кінці 10-х рр. ХІХ ст. у Віленському університеті та в деяких інших навчальних закладах округу виникли патріотичні об'єднання, серед яких найвпливовішими були товариства філолатів і філаретів. Їх діяльність була розкрита в 1823 р., що призвело до відставки А. Чарторийського.

На посаду попечителя був призначений М. Новосильцев (1823-1831). Якщо на початку царювання Олександр І співчутливо ставився до волелюбності поляків, то в кінці правління він повністю відмовився від цього. Це, у свою чергу, потребувало зміни політики в сфері освіти, що реалізувалась у Віленському навчальному окрузі. Відтепер її метою стало формування у місцевого населення лояльного ставлення до Російської імперії. На роки попечительства М. Новосильцева припала реорганізація системи освіти і територіальні трансформації в окрузі. Попечитель розробив проект реформування навчальних закладів, який 1 вересня 1825 р. був введений в дію. Його реалізація проходила в період,

коли до влади після смерті Олександра І прийшов Микола І, який вимагав максимальної централізації усіх сфер суспільного життя, в тому числі освіти. Сутність проекту М. Новосильцева полягала у виключенні всіх типів шкіл з підпорядкування католицькому й уніатському духовенству та розширенні світської освіти. В ході реформи освіти в 1828 р. відбулася реорганізація початкової (парафіяльні і повітові училища) та середньої (гімназії) ланок освіти [11, арк. 32-36]. Попечитель був наділений широкими повноваженнями в боротьбі з інакомисленням в регіоні [15, с. 417-419]. Однак змінити ситуацію, що склалася, М. Новосильцев не зміг. У польському повстанні 1830-1831 рр. брали участь студенти і викладачі Віленського університету та інших навчальних закладів округу. Після поразки повстання Царство Польське втратило автономію, університет був закритий, а Віленський округ в 1832 р. розформований. Його навчальні заклади увійшли до складу Харківського і створеного в 1829 р. Білоруського округу. При підборі вчителів з цього часу особлива увага приділялася їх благонадійності. Однією з вимог до кандидатів на посаду вчителів стало підтвердження непричетності до таємних організацій. Право нагляду за навчанням зосереджувалось у руках держави.

Свої особливості притаманні Дерптському навчальному округу, центральним навчальним закладом якого був Дерптський університет (1802), де викладання велося німецькою мовою. До складу округу входили: Курляндська, Ліфляндська й Естляндська губернії. Попечителями округу в першій половині ХІХ ст. були: письменник Ф. Клінгер (1803-1817), генерал від інфантерії К. Лівен (1817-1828), генерал від кавалерії М. Пален (1828-1835), член Головного правління училищ Є. Крафстрем (1835-1854). Хоча більшість з них були військовими, але, в першу чергу, представниками прибалтійських німців, тому доля округу була їм небайдужою. Згідно зі звітом попечителя К. А. Лівена, в 1825 р. в містах Курляндії поступово зростала кількість навчальних закладів. Тут у звітному році налічувалося 249 училищ (4272 учня), 345 приватних шкіл і пансіонів (2195 учнів) [9, арк. 62]. У Мітаві, крім училищ, працювали гімназії, в яких навчалися 203 учня. Однак позитивні зміни майже не торкнулися жіночої освіти, розвиток

якої став важливим завданням наступників К. Лівена на цій посаді. Набував розвитку Дерптський університет, де у 1832-1833 рр. працювали 26 ординарних професорів, 1 – екстраординарний, 7 лекторів з іноземних мов, 5 учителів мистецтв [5, арк. 38-40].

Постійно й істотно змінювався склад Харківського навчального округу. До початку 30-х рр. XIX ст. до нього входили Херсонська, Таврійська, Катеринославська і Чернігівська губернії, у 1824-1833 р. – Астраханська та Орловська губернії. Деякий час (з 1818 по 1832 р.) до складу округу входила Київська губернія, у 1831-1832 р. – Волинська і Подільська губернії, до 1839 р. – Полтавська губернія, до 1824 р. – Орловська губернія, яка з 1833 р. знов була передана під контроль Харківського навчального округу. Бессарабська, Грузинська та Імеретинська області перебували у складі Харківського округу у 1824-1831 р., Кавказька область – у 1824-1846 р., до 1846 р. – землі Донських і Чорноморських козаків. Харківський навчальний округ очолювали С. Потоцький (1803-1817), З. Карнеєв [Корнеєв] (1817-1822), Є. Карнеєв (1822-1825), О. Перовський (1825-1830), В. Філатов (1830-1834), Ю. Головкін (1834-1846), харківський генерал-губернатор М. Долгоруков (1846-1847), С. Кокошкін (1847-1855). Центральною установою округу був заснований у 1805 р. Харківський університет. Перший попечитель С. О. Потоцький запросив до університету іноземних професорів, які сумісно з вітчизняними викладачами заклали основи нової освітньої традиції. Він сприяв розвитку Харківського університету, середніх та початкових навчальних закладів. У навчальних закладах округу, насамперед в університеті, працювали багато відомих учених, в ньому були створені умови для розвитку літератури, його вихованці видавали яскраві газети, часописи, альманахи. На початку 30-х рр. у Харкові діяла 1 гімназія, 11 повітових училищ, 8 парафіяльних училищ. В цілому в губерніях округу було 13 повітових, 51 парафіяльне і 97 народних училищ, 29 чоловічих та жіночих пансіонів [5, арк. 100]. Помітний внесок у розвиток округу зробив С. О. Кокошкін, який сконцентрував увагу на поліпшенні матеріальної бази навчальних закладів.

До Казанського навчального округу спочатку входили В'ятська, Казанська, Нижегородська, Пермська, Пензенська, Саратовська, Симбірська, Оренбурзька, Тамбовська, Тобольська та Іркутська губернії, а також періодично Астраханська і Кавказька області. Після збільшення числа округів з 1831 р. Казанський навчальний округ зберіг контроль над 8 губерніями: Казанська, В'ятська, Пермська, Нижегородська, Пензенська, Симбірська, Саратовська і Оренбурзька. Враховуючи, що ревізувати навчальні заклади Астраханської губернії з Казані ближче, ніж з Харкову, 30 травня 1833 р. вона була знов переведена до складу Казанського округу. Його попечителями в першій половині XIX ст. були учений-астроном, академік С. Я. Румовський (1803-1812), сенатор М. О. Салтиков (1812-1818), поет і державний діяч, який пропонував будувати народну освіту на православних засадах, М. Л. Магницький (1819-1826), почесний член Російської Академії наук М. М. Мусін-Пушкін (1827-1845), видатний математик, засновник «не-евклідової» геометрії М. І. Лобачевський (1845-1847), наказний отаман Оренбурзького козачого війська, сенатор В. П. Молоствов (1847-1857). Казанський університет став головним навчальним закладом округу. В окрузі також працювала гімназія, Головне народне училище, 11 повітових і 7 парафіяльних училищ, а також жіночий пансіон [5, арк. 310].

Системоутворюючою ланкою всього навчально-виховного процесу в окрузі був Казанський університет, що забезпечувало йому ознаки самодостатності [7, арк. 6-8]. Набували розвитку початкові училища. Активно проводив ревізії навчальних закладів, в процесі яких вимагав від директорів училищ налагодити роботу бібліотек, усунути недоліки в організації навчальної роботи керівник округу М. М. Мусін-Пушкін. Він підкреслював: «Повітові училища значною мірою ще далеко стоять від указаної їм мети» [8, арк. 11]. Виправлення цього попечитель вважав своїм головним завданням. Округ об'єднував великі території, багаті ресурсами і високим культурним потенціалом. Отримавши статус навчально-окружного міста, Казань перетворилася на культурно-просвітницький центр не тільки Волзько-Камського регіону, але також Кавказу, Уралу і Сибіру.

Таким чином, на початковому етапі формування нової освітньої системи в країні було створено і діяло 6 навчальних округів. До середини 20-х рр. XIX ст. їм вдалося значно збільшити кількість навчальних закладів, хоча первісна мета створення у кожному губерньському місті гімназії, а кожному повітовому місті – повітового училища не була виконаною. Ставши міністром народної просвіти в 1828 р., князь К. Лівен, який мав досвід роботи попечителя у Дерптському навчальному окрузі, наполягав, що у зв'язку з ростом кількості навчальних закладів в губерніях країни виникла необхідність дроблення старих навчальних округів і заснування нових. Проте кількість університетів на кінець 20-х рр. не змінилася, незважаючи на збільшення території країни. В результаті розподілів Речі Посполитої значна її частина, в тому числі західнобілоруські землі, увійшла до складу Російської імперії. Але трактування статусу цих територій російським урядом було різним: Вітебська і Могильовська губернії розглядалися як «повернуті від Польщі», а решта території – як «приєднані від Польщі». Така диференціація зумовила різну політику Російської держави стосовно цих земель і їхнього населення. Для управління навчальними закладами Вітебської і Могильовської губерній, вилучених зі складу Санкт-Петербурзького навчального округу, в 1829 р. був затверджений окремий попечитель, у тому ж році виник Білоруський навчальний округ [12, арк. 1-2].

В урядових колах наполегливо обговорювалося заснування вищого училища або ліцею в Орші, це місто згодом мало стати адміністративним центром Білоруського навчального округу. Однак цей план не був реалізований. Тому в наступному році з'явилася постанова про надання можливостей випускникам гімназій Білоруського навчального округу вступати до Московського і Петербурзького університетів [15, с. 588-590]. Лише в 1843 р. як головний навчальний заклад в Оршанському повіті було засновано Гори-Горецьку землеробську школу, яка в 1849 р. була перетворена на Сільськогосподарський інститут.

Із закриттям Віленського університету підвідомчі йому училища Віленської та Гродненської губерній і Білостоцької області перейшли у ведення Білоруського навчального округу. В 1832 р.

до системи управління Білоруським навчальним округом увійшов Тимчасовий училищний комітет, що знаходився у Вільні. Він не мав розпорядчої влади і керував тільки поточною діяльністю навчальних закладів Віленської, Гродненської губерній та Білостокської області. В 1836 р. на Білоруський навчальний округ було поширено загальноросійське «Положення про навчальні округи». Першим попечителем округу став відомий математик Г. І. Карташевський (1829-1835). Значну увагу він приділяв розвитку початкової освіти і розповсюдженню жіночих навчальних закладів, що раніше були розвинуті дуже слабо. В 40-і рр. XIX ст. в окрузі почали створюватися інститути шляхетних дівчат, найбільш відомими з яких були інститути в Могильові і Білостоці. Другим попечителем округу став Є. А. Груббер (1836-1850). Він вже декілька років входив до складу його управління і був добре обізнаний з питань його потреб. У 1849 р. на теренах округу функціонували 250 навчальних закладів, серед них 10 гімназій, 24 повітових дворянських училищ, 8 повітових училищ для всіх станів, 143 парафіяльні училища, 56 приватних жіночих пансіонів. Проте наказом сенату від 2 травня 1850 року Білоруський навчальний округ був розформований і перетворений на Віленський навчальний округ, до складу якого входили Віленська, Гродненська, Ковенська та Мінська губернії. Ліквідація Білоруського навчального округу не була зумовлена негативною оцінкою його діяльності. Поставлені урядом перед попечителями округу завдання були здебільшого виконані. За період існування Білоруського округу на його території була поширена загальноросійська типологія навчальних закладів і здійснена їхня секуляризація з урахуванням у той же час специфіки губерній; змінена на користь російської мови структура мовної підготовки учнів; навчальні заклади укомплектовані лояльними до Російської імперії учителями. Головною причиною ліквідації округу стало прагнення російського царизму в умовах європейських революцій кінця 40-х рр. XIX ст. посилити контроль за навчальними закладами західних губерній. Тому керівником нового навчального округу Микола І призначив Віленського військового, Гродненського, Мінського та Ковенського генерал-губернатора І. Г. Бібікова. Таке рішення було продиктоване ба-

жанням імператора перенести на військового губернатора всю повноту відповідальності за стан справ у сфері освіти в північно-західному регіоні. Оскільки Вітебська та Могильовська губернії не входили до складу Віленського генерал-губернаторства, вони знову були приєднані до Санкт-Петербурзького навчального округу.

Під час формування Білоруського навчального округу міністр народної освіти К. А. Лівен одночасно виступив з пропозицією про створення навчального округу в Новоросійському краї, мотивуючи необхідність цього кроку надто великою територією, що контролювалася Харківським навчальним округом. Важливим аргументом міністра також став багатонаціональний і поліконфесійний склад населення регіону. До того ж, він брав до уваги, що поряд з училищами і гімназіями указом 1803 р. створювалися навчальні заклади нового типу – ліцеї. Першим таким навчальним закладом стало Ярославське вищих наук училище, більш відоме під назвою Демидовський ліцей. Другим, але, мабуть, найпрестижнішим був відкритий у 1811 р. Царськосельський ліцей. Наступним став заснований в Одесі в 1817 р. ліцей, який на честь першого одеського градоначальника герцога А.-Е. Рішельє одержав назву Рішельєвський. Він був підпорядкований Харківському університету. Дуже скоро Рішельєвський ліцей набув статусу головного навчального закладу регіону, що також було на користь думки про заснування на півдні навчального округу. І все ж питання про створення Одеського навчального округу було вирішене не так швидко, як Білоруського. Пропозиція К. Лівена в оточенні Миколи І була зустрінута неоднозначно, що змусило імператора прийняти спочатку компромісне рішення з даної проблеми. Микола І визнав корисним Рішельєвський ліцей «зробити незалежним від Харківського університету, підпорядкувавши йому всі дрібні навчальні міські заклади», і створити навчальний округ, поставивши на чолі «надійного попечителя» [1, арк. 23]. 30 липня 1830 р. був виданий наказ про створення Одеського навчального округу, центральним освітнім закладом якого став Рішельєвський ліцей. Спочатку йому підпорядковувалися виключно навчальні заклади Одеси. На чолі навчального округу був поставлений директор

одеських училищ Н. Ф. Покровський (1830-1836). В Одесі на той час працював Рішельєвський ліцей, 1 дівоче народне училище, 1 грецьке комерційне училище, 4 чоловічих і 4 жіночих пансіони, 1 єврейське училище [5, арк. 104]. Відсутність університету стала на цьому етапі каменем спотикання для заснування повноцінного навчального округу, але Одеса мала ліцей, що і зумовило подальший розвиток подій. Вже восени того ж року почався процес розширення компетенції новоствореного округу. Наказом від 8 листопада 1830 р. до його складу увійшла Бессарабська область. На початку 30-х рр. у Бессарабії діяли 6 повітових, 1 парафіяльне училище, 1 грецька і 30 приватних шкіл [5, арк. 105]. У 1831 р. був новий розподіл губерній вже з 7 навчальних округів (з урахуванням Одеського) [4]. Наказом від 9 грудня 1832 р. Одеському навчальному округу були підпорядковані навчальні заклади Херсонської та Таврійської губерній. Наказ від 30 травня 1833 р. поширив територію округу приєднанням Катеринославської губернії.

Крім Н. Покровського Одеський навчальний округ в першій половині XIX ст. очолювали Д. Княжевич (1837-1844) і М. Бугайський (1846-1854). Найбільш вдалою можна вважати діяльність Н. Ф. Покровського і Д. М. Княжевича. Період керівництва Н. Покровського ознаменувався розповсюдженням парафіяльних і повітових училищ, реформуванням Рішельєвського ліцею, створенням місцевого цензурного комітету. У діяльності Д. Княжевича чітко позначено декілька основних напрямків: завершення реформування Рішельєвського ліцею, успішне керівництво розвитком середніх і початкових освітніх закладів в окрузі, активна участь у створенні та роботі одеських наукових товариств, а також вдала видавничо-редакторська діяльність у регіональній пресі.

В 1832 р. був заснований Київський навчальний округ, до якого увійшли Київська, Подільська, Волинська та Чернігівська губернії. У цей час уже було озвучено пропозицію про відкриття університету в Києві, що підтверджувало право на заснування навчального округу [13, арк. 1-3]. Трохи пізніше до його складу була приєднана Полтавська губернія (1839 р.). Попечителями округу в період, що досліджується, були: Є. Ф. фон Брадке (1832-1838),

С. І. Давидов (1838-1845), О. С. Траскін (1846-1848). Після заснування Київського університету в 1834 р. на нього, як і на інші університети, було покладене керівництво всіма навчальними закладами округу. Для цього рада університету вибирала на два роки трьох професорів, які під головуванням ректора складали училищний комітет. Його діяльність тривала до травня 1836 р., коли згідно з наказом 1835 р. керівництво освітою на місцях стало прерогативою попечителів.

Перший попечитель, в минулому армійський полковник фон Брадке не зміг подолати студентський рух. Після виявлення діяльності в університеті св. Володимира відділення «Співдружності польського народу» він був усунений з посади попечителя. Революції в європейських країнах 1848-1849 рр. для Миколи І стали приводом для того, щоб посилити контроль над розвитком освіти в країні і передати до рук генерал-губернаторів керівництво освітою в більшості навчальних округів. Вельми актуально для уряду це було й по відношенню до Київського навчального округу, де в цей період розкрили діяльність Кирило-Мефодіївського товариства. Попечителем Київського навчального округу став генерал-губернатор Д. Г. Бібіков (1848-1852). Свої зусилля він спрямував на «перевиховання» учнів в дусі урядової політичної та освітньої доктрини.

У 1839 р. було створено ще один навчальний округ – Варшавський. Йому підпорядковувались усі навчальні заклади Царства Польського, крім духовних і медичних. Структура і діяльність округу регламентувалася «Положенням про Варшавський навчальний округ», що вийшло 19 червня 1840 р. Попечителем округу був призначений учасник війни 1812 р. та польської кампанії 1830-1831 рр. генерал М. О. Окунєв (1839-1850). Основою перетворень в галузі освіти в Польщі став шкільний статут 31 серпня 1840 р., створений на засадах загальноросійського статуту від 8 грудня 1828 р. Проте у польському статуті допускались деякі зміни, викликані місцевими особливостями. Згідно з положенням, в управління округом входили попечитель, віце-президент ради народної освіти, начальник правління навчального округу. Всі чиновники високого рангу призначалися імператором. Пра-

вителя канцелярії і начальників відділень призначала рада управління Царства Польського, інших призначав попечитель.

На початку 40-х рр. XIX ст. мала місце реакція урядових кіл на виявлені випадки заснування польською учнівською молоддю політичних гуртків. Міністр просвіти вимагав від попечителя навчального округу посилення нагляду за учнями. В цей період навчальна система у Царстві Польському зазнала істотних змін. Якщо початкову освіту було вирішено залишити «на колишніх засадах», то середня ланка помітно реформувалась. Нове положення зобов'язувало: 1) кількість повітових училищ, які готували до вступу в гімназії, скоротити, інші перетворити в реальні училища з технічним або агрономічним напрямком; 2) зменшити кількість гімназій з філологічним ухилом до однієї в кожній губернії і збільшити плату за навчання в них; 3) заснувати замість скасованих гімназій реальні училища; 4) для виховання дворянських дітей заснувати при гімназіях пансіони або інститути (за прикладом імперії) і посилати кращих вихованців у російські університети. У 1851 р. в польських землях була проведена нова шкільна реформа, відповідно до якої створювалися навчальні заклади з підготовки фахівців нижчої і середньої кваліфікації. Передбачалося, що набуття професії змусить молодь відмовитися від вищої освіти, а це, в свою чергу, зробить університети більш спокійними і далекими від визвольного руху. Реформа 1851 р. обмежила кількість і можливості повітових училищ, перетворивши їх на ремісничі школи. У цих умовах округ проіснував до початку 60-х рр. XIX ст., коли в зв'язку з польським повстанням був розформований.

У 1846 р. училища Кавказького намісництва і Землі Війська Чорноморського були підпорядковані наміснику Кавказькому, а в 1848 р. було затверджено положення про Кавказький навчальний округ, першим попечителем якого став В. М. Семенов (1848-1852). Однак діяльність цього навчального округу припадає вже на другу половину XIX ст.

Таким чином, заснування навчальних округів у Російській імперії було частиною загальної моделі перетворення адміністративного апарату в державі, одним із знакових елементів якої стала

реформа освіти. У першій половині XIX ст. можна простежити кілька етапів розповсюдження і розвитку навчальних округів. На першому етапі (1803-1828) було засновано і діяло 6 навчальних округів, на чолі яких знаходились університети; роль попечителів на цьому етапі була ще слабкою. З кінця 20-х років XIX ст. розпочався новий етап поширення навчальних округів; вони утворювалися навіть там, де ще не було університетів: Білоруський, Одеський, Київський навчальні округи (1829-1834). Третій етап розпочався у 1835 р. із затвердженням нового положення про навчальні округи, яке істотно підвищило статус попечителів. Поява цього документа стала проявом прагнення Миколи I максимально збільшити контроль над сферою освіти. На цьому етапі були засновані Варшавський і Кавказький навчальні округи. У розвитку кожного з навчальних округів на всіх етапах мали місце свої особливості, продиктовані політичними умовами. Округи очолювали чиновники високого рангу, які в першу чергу, безумовно, виконували розпорядження уряду. Водночас ефективність розповсюдження освіти на місцях, збільшення кількості навчальних закладів у губерніях значною мірою залежала від особистості попечителя навчального округу і його ставлення до розвитку освіти.

Список використаної літератури та джерел

1. Државний архів Одеської області. – Ф. 44. – Оп. 1. – Спр. 19. – 34 арк.
2. ПСЗ РИ. – Собр. I. – СПб., 1830. – Т. 27. – № 20598.
3. ПСЗ РИ. – Собр. 1. – СПб. 1830. – Т. 27. – № 20765.
4. ПСЗ РИ. – Собр. II. – СПб., 1832. – Т. 6. – № 4251.
5. РГИА. – Ф. 733. – Оп. 2. – Д. 73. – 486 л.
6. РГИА. – Ф. 733. – Оп. 30. – Д. 205. – 27 л.
7. РГИА. – Ф. 733. – Оп. 39. – Д. 209. – 60 л.
8. РГИА. – Ф. 733. – Оп. 42. – Д. 186. – 70 л.
9. РГИА. – Ф. 733. – Оп. 56. – Д. 379. – 69 л.
10. РГИА. – Ф. 733. – Оп. 62. – Д. 693. – 333 л.
11. РГИА. – Ф. 733. – Оп. 62. – Д. 1021. – 156 л.
12. РГИА. – Ф. 1341. – Оп. 30. – Д. 3483. – 21 л.

13. РГИА. – Ф. 1341. – Оп. 33. – Д. 4060. – 7 л.
14. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения. 1802-1902. – СПб., 1902. – 840 с.
15. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Царствование Николая I (1825-1855). – Т. 2. – СПб., 1875. – С. 417-420.

Irena Grebtsova

FORMATION OF EDUCATIONAL DISTRICTS AS A CENTRALIZED MODEL OF MANAGEMENT OF EDUCATION DEVELOPMENT IN THE RUSSIAN EMPIRE OF THE FIRST HALF OF THE 19th CENTURY

The aim of that article is to research the process of the educational districts foundation in the Russian Empire as an important component of the education system, formed in the first half of the XIX century. Complex analysis of published sources and archival documents make it possible to examine the stages of formation of educational districts, features of their activities, the role of trustees in the development of education in the district.

The establishment of educational districts in the Russian Empire was a part of the overall model of the transformation of the administrative apparatus in the state. One of the most significant elements of that difficult and multiform process was the reform of education. At the beginning of the nineteenth century the country's territory was divided into six educational districts, led by universities. The role of trustees at this stage was weak. Since the late 20s of the 19th century, a new stage in the formation of educational districts had begun. They were established even in those regions which have not yet had a university: Belorussian, Odessa and Kiev educational districts had appeared. In June 25, 1835 a new decree for the educational districts was approved. According to it, the guidance and ruling of all educational institutions located in a district passed to a trustee of that district. His appearance was a manifestation of the desire of Emperor Nicholas I to increase

control over the sphere of education. The period from the late 1830s and 1840s was a third important stage in the educational districts distribution throughout the Empire, when the Warsaw and Caucasian educational districts were founded.

Key words: *educational district, elementary school, gymnasium, university, educational district trustee, system.*

Список посилань (REFERENCES)

Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti [State Archives of the Odessa Region]. Fund 44, inventory 1, dossier 19, 34 p.

Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie I [Complete collection of laws of the Russian Empire. Collection I]. Sankt-Peterburg, 1830, vol. 27, no. 20598.

Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie I [Complete collection of laws of the Russian Empire. Collection I]. Sankt-Peterburg, 1830, vol. 27, no. 20765.

Polnoe sobranie zakonov Rossiyskoy imperii. Sobranie II [Complete collection of laws of the Russian Empire. Collection II]. Sankt-Peterburg, 1832, vol. 6, no. 4251.

Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv [Russian State Historical Archive]. Fund 733, inventory 2, dossier 73, 486 p.

Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv [Russian State Historical Archive]. Fund 733, inventory 30, dossier 205, 27 p.

Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv [Russian State Historical Archive]. Fund 733, inventory 39, dossier 209, 60 p.

Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv [Russian State Historical Archive]. Fund 733, inventory 42, dossier 186, 70 p.

Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv [Russian State Historical Archive]. Fund 733, inventory 56, dossier 379, 69 p.

Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv [Russian State Historical Archive]. Fund 733, inventory 62, dossier 693, 333 p.

Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv [Russian State Historical Archive]. Fund 733, inventory 62, dossier 1021, 156 p.

Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv [Russian State Historical Archive]. Fund 1341, inventory 30, dossier 3483, 21 p.

Rossiyskiy gosudarstvennyy istoricheskiy arkhiv [Russian State Historical Archive]. Fund 1341, inventory 33, dossier 4060, 7 p.

Rozhdestvenskiy S. V. *Istoricheskiy obzor deyatelnosti Ministerstva narodnogo prosveshcheniya. 1802-1902* [Historical overview of the activities of the Ministry of Public Education. 1802-1902]. Sankt-Peterburg, 1902, 840 p.

Sbornik postanovleniy po Ministerstvu narodnogo prosveshcheniya. Tsarstvovanie Nikolaya I (1825-1855) [Collection of resolutions on the Ministry of Public Education. Reign Nikolaya I (1825-1855)]. Sankt-Peterburg, 1875, vol. 2, pp. 417-420.